

Мачуський В.В.
ст. викладач кафедри теорії та історії
держави і права
Київського національного університету
імені Вадима Гетьмана

УДК 347.45/47

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ СТРАХУВАННЯ: ЗАКОНОДАВСТВО ХАММУРАПІ І COLLEGIA PUBLICANORUM

Досліджуються історико-правові аспекти виникнення страхування. Аналізується законодавство вавилонського царя Хаммурапі і діяльність колегій у Стародавньому Римі.

Ключові слова: страхування; історія страхування; виникнення страхування; законодавство Хаммурапі; collegia publicanorum.

У сучасному суспільстві страхування є організаційно-правовою формою захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб. Водночас через страхування реалізується державна політика соціально-економічного захисту населення, формуються інвестиційні ресурси.

Відмова від державної страхової монополії і становлення національного страхового ринку обумовлюють необхідність удосконалення правового регулювання страхової діяльності.

Досягнення зазначеної мети об'єктивно неможливе без ґрунтовного дослідження історії страхування. З'ясування історико-правових аспектів виникнення, становлення і розвитку страхування в Україні і у світі дозволить правильно оцінити і зрозуміти сучасний стан правової регламентації страхової діяльності і визначити напрямки її подальшого розвитку.

Дослідження історії страхування тривалий час здійснювалось переважно вченими-економістами, що призвело до аналізу історичних і правових джерел у контексті виникнення страхування лише з економічної точки зору. Такі дослідження, здійснювані із застосуванням лише історико-логічних і історико-економічних методів не завжди сприяють адекватному розумінню пам'яток права і часом негативно впливають на об'єктивність наукових результатів.

Найбільш поширена на сьогодні наукова оцінка певних історичних аспектів виникнення страхування спонукає до аналізу виникнення первинних форм страхування за допомогою не лише історико-логічних, а й юридико-логічних і порівняльно-правових методів дослідження, що, на наш погляд, буде сприяти більш об'єктивному розумінню історії страхування.

У контексті виникнення страхування привертають увагу два історичних явища, що вважаються в достатній мірі дослідженими і усталеними, а саме: законодавство Хаммурапі і діяльність професійних і релігійних колегій в Стародавньому Римі.

Метою даної статті є з'ясування певних історико-правових аспектів виникнення страхування за допомогою аналізу законодавства вавилонського царя Хаммурапі як джерела, що містить ознаки правової регламентації первинних форм страхування, та дослідження діяльності давньоримських колегій як початкових організаційних форм страхування.

Законодавство вавилонського царя Хаммурапі (далі – закони Хаммурапі) тривалий час є визнаним джерелом, що містить положення про регламентацію первинних форм страхування. Вважається, що закони Хаммурапі передбачали чи навіть вимагали укладення угод між учасниками торговельних караванів про спільне несення збитків, завданих внаслідок розбійницького нападу, крадіжки або втрат на шляху¹. Таке спільне відшкодування, учасниками торговельних караванів, збитків, завданих внаслідок непередбачуваної події, розцінюється вченими як незаперечна ознака існування правової регламентації первинних форм страхування в законах Хаммурапі.

В узагальненому вигляді основними аргументами такого висновку є:

1) законодавство Хаммурапі передбачало чи вимагало укладення угод між учасниками торговельного каравану; 2) укладення угоди передбачає спільне несення збитків учасниками каравану; 3) настання збитків внаслідок нападу розбійників, крадіжки або втрат на шляху має ймовірний характер.

Наведені наукові висновки щодо законів Хаммурапі містяться, зокрема, в працях вчених: Серебровського В.І.², Райхера В.К.³, Кінащук Л.Л.⁴ Таким чином, наукову позицію вчених щодо законів Хаммурапі у контексті виникнення страхування слід вважати одностайною.

Привертає до себе увагу та обставина, що вчені визнають закони Хаммурапі джерелом, що містить ознаки правової регламентації

первинних форм страхування, без посилання на конкретні статті зазначених законів. Тобто, теза про наявність в законах Хаммурапі положень щодо укладення угод між учасниками торговельних караванів не обґрунтовується аналізом змісту конкретних статей законів Хаммурапі.

Виняток становлять автори навчального посібника “Страхове право”⁵, які посилаються на сторінку 23 першого тому “Хрестоматія по загальній історії держави і права”⁶ (далі – Хрестоматія). Проте таке посилання є не зовсім коректним. На сторінці 23 Хрестоматії наводяться статті 232, 235, 237, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 255 законів Хаммурапі (далі – статті). Зазначені статті регулювали відносини, які не можна вважати відносинами між учасниками торговельного каравану. Так, стаття 232 встановлювала відповідальність будівельника за ненадійно збудований будинок. В статті 235 передбачалась відповідальність кораблебудівника за ненадійно збудований корабель. В статті 237 регламентувалась відповідальність корабельника-перевізника за втрату вантажу чи корабля. В статтях 253 і 255 встановлювалась відповідальність найманого сільськогосподарського працівника за неналежне виконання ним своїх обов’язків. В статті 244 передбачалось покладення збитків на господаря-наймодавця у випадку вбивства бика левом. В статтях 245, 246 і 249 встановлювалась відповідальність особи, що наймала бика перед господарем-наймодавцем у випадку загибелі бика. В статтях 250-252 передбачалась відповідальність господаря бика за вбивство биком людини. В статтях 253, 255 встановлювалась відповідальність сільськогосподарського робітника за шкоду, завдану господарю. Отже, в положеннях наведених статей законів Хаммурапі, що викладені на сторінці 23 Хрестоматії і на які посилаються автори навчального посібника “Страхове право”, не міститься ознак укладення угод між учасниками торговельного каравану про спільний розподіл збитків, заподіяних внаслідок розбійницького нападу, крадіжки або втрат на шляху.

Таким чином, висновок згаданих вчених про наявність в законах Хаммурапі положень, що передбачали укладення угод між учасниками торговельних караванів про спільний розподіл збитків, заподіяних внаслідок розбійницького нападу, крадіжки або втрат на шляху, зроблений без посилань чи з некоректними посиланнями на конкретні статті законів Хаммурапі.

Водночас, відсутність посилань чи некоректні посилання вчених на конкретні статті законів Хаммурапі, відсутність аналізу змісту статей законів Хаммурапі, на наш погляд, є доказом недостатнього

обґрунтування тези про наявність в законах Хаммурапі положень, що передбачали укладення угод між учасниками торговельних караванів про спільний розподіл збитків, заподіяних внаслідок розбійницького нападу, крадіжки або втрат на шляху і обумовлюють необхідність більш уважного дослідження законів Хаммурапі у контексті виникнення страхування.

Закони Хаммурапі, як визначна пам'ятка права, регламентували відносини у різних сферах буття рабовласницького суспільства. За оцінками вчених⁷, дата прийняття законів коливається в межах 1792-1750 р.р. до н.е. До нашого часу збережено зміст 282 статей законів Хаммурапі.

Метою прийняття законів Хаммурапі, за словами самого царя-законодавця, було установлення права в державі, належне вирішення спорів, справедливості для слабких, вдів і сиріт⁸.

Законами Хаммурапі забезпечувалася правова регламентація таких відносин: ст. 1-6 – неправдиве звинувачення, неправдиве показання, зміна вироку суддею; ст. 7-14 – крадіжка, повернення майна, викрадення дітей; ст. 15-20 – повернення рабів втікачів; ст. 21-25 – грабіж; ст. 26-32 – військовий обов'язок ленних* володільців; ст. 33-41 – майнові відносини, що виникають внаслідок ленної служби; ст. 42-58 – оренда земельних ділянок, відповідальність за неврожай чи знищення врожаю; ст. 59-66 – відносини пов'язані із садівництвом; ст. 71, 78 – обмеження розпоряджанням будинком, що наданий за ленну службу, найм житла; ст. 96 – повернення боргу рухомим майном; ст. 100-107 – відносини пов'язані з торгівлею; ст. 108-111 – торгівля алкогольними напоями; ст. 112-119 – неналежне виконання послуги, застава, боргова кабала; ст. 120-125 – зберігання; ст. 126 – неправдива заява про втрату майна; ст. 128-164 – шлюбно-сімейні відносини; ст. 165-184 – спадщина; ст. 185 – 194 – усиновлення; ст. 195-214 – заподіяння тілесних ушкоджень; ст. 215-225 – надання медичних послуг, відповідальність лікаря; ст. 226, 227 – відповідальність таврувальника; ст. 228-233 – відповідальність будівельника; ст. 234-240 – кораблебудування, відповідальність корабельника-перевізника; ст. 241- 249 – найм биків, віслуків; ст. 250-252 – відповідальність господаря бика за вбивство биком людини; ст. 253-277 – найм сільськогосподарського працівника, чабана, ремісника, воза, корабля; ст. 278-281 – купівля рабів; ст. 282 – покарання раба⁹.

Загальний аналіз відносин, що регулювались законами Хаммурапі, свідчить про відсутність в законах Хаммурапі положень, спрямованих на регламентацію відносин між учасниками торгових караванів.

Водночас, теза про наявність в законах Хаммурапі положень, що передбачали укладення угод між учасниками торговельних караванів про спільний розподіл збитків, заподіяних внаслідок розбійницького нападу,

крадіжки або втрат на шляху, обумовлена фактом укладання угод між учасниками торговельного каравану.

На разі, видається доцільним виокремити в законах Хаммурапі статті, що регламентували договірні відносини. Зокрема, статтями законів Хаммурапі були врегульовані, в основному, такі договірні відносини: купівля-продаж (ст. 7, 37), зберігання (ст. 7, 120, 121), міна (ст. 41), оренда (ст. 45, 52, 60), суборенда (ст. 47), найм (ст. 64, 236-238, 257, 258, 261, 273), найм житла (ст. 78), позичка (ст. 66), позика (ст. 102), комісія (ст. 100), роздрібна торгівля (ст. 108), доручення (ст. 112), застава (ст. 115), шлюбний контракт (ст. 128, 151), дарування (ст. 150, 165), спадщина (ст. 170, 178), всиновлення (ст. 185), послуга (ст. 215), підряд (ст. 228, 229, 235).

Аналіз змісту наведених статей, які регулювали договірні відносини, також свідчить про відсутність в законах Хаммурапі положень, що передбачали укладення угод між учасниками торговельних караванів.

Крім того, безпосередньо відносини у сфері торгівлі регламентувались статтями 100-107 законів Хаммурапі, що встановлювали правила взаємних розрахунків між купцем і торговцем. Привертають увагу положення ст. 101-103 законів Хаммурапі. Так, в ст. 101 зазначалось, що якщо торговець не отримає прибутку, то він повинен повернути отримані від купця гроші у подвійному розмірі. В ст. 102 передбачалось, що якщо торговець отримає збитки, то він повинен повернути отримані від купця гроші. В ст. 103 встановлювалась підстава звільнення торговця від відповідальності. У випадку, якщо ворог відбере все, що було у торговця, то торговець виголошує клятву перед богом і звільняється від відповідальності.

Таким чином, навіть в статтях законів Хаммурапі, що спрямовані на регулювання відносин у сфері торгівлі, також відсутні положення про спільний розподіл збитків між учасниками торгових караванів. Навпаки, у певних випадках торговець або зобов'язаний повернути гроші або звільняється від обов'язку їх повернення. Спільного розподілу збитків не передбачено.

Водночас, системний аналіз положень законів Хаммурапі дає підстави дійти висновку, що теза про укладення угод між учасниками торговельного каравану про спільний розподіл збитків не має логічно-сміслового зв'язку із змістом статей законів Хаммурапі. Словосполучення “торговельний караван”, угода між учасниками торговельного каравану”, “спільний розподіл збитків, завданих внаслідок розбійницького нападу, крадіжки чи втрат на шляху” взагалі не вживаються в законах Хаммурапі.

Закони Хаммурапі спрямовані якраз не на спільний розподіл збитків, а на персональну відповідальність за заподіяну шкоду. В законах Хаммурапі втілюється принцип – кара дорівнює злочину або винному завдається така ж шкода, що завдана ним самим (наприклад, ст. 6, 8, 196, 198, 210 законів Хаммурапі).

Крім того, термінологія і загальний рівень законодавчої техніки часів царя Хаммурапі, на наш погляд, не дозволяли створити відносно складну юридичну конструкцію спільного розподілу збитків.

Таким чином, аналіз відповідних норм законів Хаммурапі дозволяє зробити такі висновки:

по-перше, в законах Хаммурапі відсутні положення, що передбачали укладення угод між учасниками торговельних караванів про спільний розподіл збитків, завданих внаслідок розбійницького нападу, крадіжки чи втрат на шляху;

по-друге, висунуту у працях деяких вчених тезу про існування в законах Хаммурапі положень, що передбачали укладення угод між учасниками торговельних караванів про спільне несення збитків, завданих внаслідок розбійницького нападу, крадіжки чи втрат на шляху не можна вважати достатньо аргументованою.

Водночас, певний науковий інтерес, у контексті історії виникнення страхування, становить ст. 32 законів Хаммурапі, що регламентувала викуп військовополонених за кошти палацу. Враховуючи ту обставину, що у палаці накопичувались кошти від усього населення і частина цих коштів спрямовувалась на викуп військовополонених, положення ст. 32 законів Хаммурапі потребують, на наш погляд, поглибленого дослідження.

II. У науковій літературі виникнення первинних форм страхування у Стародавньому Римі традиційно пов'язують з *collegia tenuiorum*¹⁰, їх підвидом *collegia funeraticia*¹¹, військовими¹² і професійними союзами *collegia optificum et artificum*¹³. *Collegia tenuiorum* приймали від своїх учасників внески і виплачували родичам певну суму грошей на поховання померлого учасника – голови сім'ї. Основною метою *collegia funeraticia*, як релігійних об'єднань було забезпечення пристойного поховання своїм членам. Військові колегії – організації взаємної допомоги римських військових. *Collegia optificum et artificum* являли собою організації, що об'єднували інтереси учасників у різних сферах суспільного і особистого життя. В *collegia optificum et artificum* входили ремісники, купці, ювеліри,

актори, гладіатори та інші. Основу об'єднання складали спільні економічні інтереси членів колегії.

Об'єднучою ознакою зазначених колегій у контексті виникнення страхування є наявність постійного грошового фонду, що створювався за рахунок внесків учасників колегій. З економічної точки зору, такий постійний грошовий фонд, з якого, у певних випадках, здійснюється виплата учасникам колегії, і є неодмінною ознакою первинної форми страхування. Наявність постійного грошового фонду як критерія дозволяє вченим класифікувати як первинну форму страхування навіть організацію банкетів у Стародавньому Римі¹⁴.

Водночас визнання постійного грошового фонду єдиною ознакою виникнення первинних форм страхування в стародавньому Римі, не завжди сприяє, на наш погляд, об'єктивній оцінці історичних фактів, що свідчать про можливість існування прообразу страхових відносин без утворення постійного грошового фонду учасниками колегій.

Так, у контексті виникнення первинних форм страхування в стародавньому Римі, привертає увагу *collegia publicanorum*, яка практично залишилась поза увагою вчених. Члени зазначеної колегії брали на відкуп державні податки і повинності; крім того, до колегії входили постачальники і торговці.

Відносини між *collegia publicanorum* і державою, у випадку надання державних гарантій з відшкодування шкоди від можливої втрати кораблів, на наш погляд, можна вважати зародковими формами страхування у Стародавньому Римі. Досить різко проти такої позиції висловлювався Райхер В.К. Роблячи огляд зарубіжної літератури і критикуючи позицію Емеригона, зазначений вчений зауважував що, ще ветеран французької страхової літератури Емеригон спираючись, зокрема, на тексти Тіта Лівія, Цицерона і Светонія, стверджував, що договір страхування як такий вже існував у стародавніх римлян, хоча ще без специфічної правової форми¹⁵. Пояснюючи хибність позиції Емеригона, Райхер В.К. категорично стверджував, що в цих гарантіях від ризику, які надавалися постачальникам римською державою, ще немає, звичайно, “ні грана страхування”¹⁶. З такою думкою важко погодитись: потрапляючи в полон такої неодмінної економічної ознаки страхування, як формування постійного страхового фонду, Райхер В.К., з одного боку, вбачав первинні форми страхування в організації банкетів, з іншого боку, одночасно відмовляв у праві на існування первинним формам страхування за участі *collegia publicanorum* і Римської держави.

Необхідно зауважити, що майже з самого початку існування римська держава була *persona sui iuris*. Так, І.О. Покровський зазначав, що сама

римська держава спокон віку користувалась усіма правами юридичної особи: мала майно, укладала договори з приватними особами тощо¹⁷. Характеризуючи древньоримські об'єднання І.О. Покровський вказував, що найбільше значення між цими корпораціями мали в історії колегії публіканів – *collegia publicanorum*, колегії капіталістів, що брали на відкуп державні податки і повинності¹⁸.

Водночас, обґрунтовуючи тезу про існування первинних форм страхування у вигляді відносин між *collegia publicanorum* і Римською державою, наведемо два історичні факти, що наводяться Тітом Лівієм, де відповідно вживаються терміни “страх” і “збитки” і описується перший відомий випадок страхового шахрайства.

Так, викладаючи події 215 р. до н.е. Тіт Лівій повідомляє, що коли цей день настав, взяти підряд з'явилося три товариства – всього дев'ятнадцять чоловік. У них було дві вимоги: перша: поки вони зайняті цією службою державі, хай будуть звільнені від військової; друга: оскільки корабельний вантаж може бути знищений ворогом або бурею, хай держава візьме на свій страх збитки¹⁹.

Товариства, зазначені Тітом Лівієм, якраз і є товариства публіканів або *collegia publicanorum*, які були не тільки відкупниками державних доходів, а і об'єднували осіб, що вступали у правові відносини з Римською державою.

Крім того, певний науковий інтерес представляє одна із вимог публіканів, а саме: “Оскільки корабельний вантаж може бути знищений ворогом або бурею, хай держава візьме на свій страх збитки”. Можливе знищення корабельного вантажу ворогом або бурею має всі ознаки ймовірності і випадковості настання. Водночас, ймовірність і випадковість настання певної події є основною складовою сучасного законодавчого визначення страхового ризику (ст. 8 Закону України “Про страхування”).

В свою чергу, у вимозі публіканів привертають увагу два слова “страх” і “збитки”. На разі, виникнення терміну страхування у багатьох мовах, у тому числі і в українській, пов'язують зі словом “страх”²⁰. Вимога публіканів “хай держава візьме на свій страх збитки” свідчить, на наш погляд, про наявність страхового інтересу в учасників *collegia publicanorum* у збереженні майна. Крім того, вимога публіканів про відшкодування можливих збитків певним чином кореспондується із змістом ст. 9 Закону України “Про страхування”, в якій містяться положення про відшкодування збитків.

Повертаючись до виконання підрядів публіканами і викладаючи події 212 р. до н.е., Тіт Лівій зазначає, що ці люди, оскільки загибель вантажу,

відправленого війську, лягала боргом на державу, вигадували корабельні аварії, яких не було; навіть дійсні, про які вони доповідали, були навмисними, а не випадковими. Старі розбиті кораблі вантажили невеликою кількістю дешевого вантажу, виводили ці кораблі у відкрите море, моряків пересажували у заздалегідь наготовані човни, топили кораблі і “брехливо заявляли про безліч втрачених товарів”²¹. На наш погляд, очевидно, що навмисні дії публіканів, як і надання ними неправдивих відомостей, були спрямовані на безпідставне відшкодування фіктивних збитків.

Для порівняння наведемо сучасне бачення подібної ситуації: відповідно до ст. 26 Закону України “Про страхування” і ст. 999 Цивільного кодексу України страховик має право відмовитись від здійснення страхового відшкодування, зокрема, у разі навмисних дій страхувальника, якщо вони були спрямовані на настання страхового випадку, а також у разі подання страхувальником завідомо неправдивих відомостей про факт настання страхового випадку.

Таким чином, відносини між Римською державою і *collegia publicanorum*, у даному випадку, мають ознаки страхових відносин. Водночас, такі ознаки втілені в нормах сучасного законодавства України, що регулює відносини у сфері страхування.

Отже, наведені цитати із Тіта Лівія, свідчать про існування первинних форм страхування у відносинах, що у певних випадках виникали між *collegia publicanorum* і Римською державою. Обставини, за яких, з одного боку, держава бере на свій страх збитки, що можуть бути заподіяні вантажу ворогом або бурею, причому такі збитки лягають боргом на державу, а з іншого боку, дії *collegia publicanorum*, що мають всі ознаки страхового шахрайства, важко не визнати проявом існування страхових відносин між *collegia publicanorum* і Римською державою без утворення постійного грошового фонду.

На наш погляд, видається можливим внести до традиційного переліку об’єднань, з якими пов’язують появу зародкових форм страхування у стародавньому Римі і таке об’єднання як *collegia publicanorum*.

Водночас необхідно зауважити, що стан дослідження питань виникнення страхування вимагає їх критичного осмислення і подальшого розгляду з історико-правової точки зору. З’ясування дійсної історико-правової природи виникнення страхування видається однією із передумов історичного пізнання права.

Підсумовуючи розгляд наведених аспектів з історії виникнення страхування видається можливим зробити такі висновки:

теза вчених про те, що у законодавстві вавілонського царя Хаммурапі існували положення про правову регламентацію укладення угод між учасниками торговельного каравану про спільну відповідальність за збитки завдані внаслідок розбійницького нападу, крадіжки або втрат на шляху є необгрунтованою.

Положення про викуп військовослужбовців, що потрапили в полон під час царського походу в законах Хаммурапі, які оцінювалися вченими у контексті виникнення страхування, вимагають подальшого дослідження.

Відносини між *collegia publicanorum* і Римською державою, у певних випадках, мали ознаки первинних форм страхування.

Видається доцільним розглядати у науці, поряд з іншими римськими колегіями, *collegia publicanorum* як учасників страхових відносин з Римською державою;

Стан дослідження питань виникнення і розвитку страхування вимагає їх критичного осмислення і подальшого розгляду з історико-правової точки зору. Зокрема, необхідно дослідити наявність ознак первинних форм страхування в таких пам'ятках права, як Родоський Ордонанс, Руська Правда, Звід законів Російської імперії.

* Лен (нім. *Lehn*) – бенефіцій, феодал

1 Шиминова М.Я. Страхование: история, действующее законодательство, перспективы. – М., 1989. – с. 7.

2 Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М., 2003. – с. 278.

3 Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. – М., 1947. с. 40.

4 Кінашук Л.Л. Страхування: теорія та практика проведення. Монографія. – К., 2004. – с. 8.

5 Страхове право. За ред. Ю.О. Заїки. – К., 2004. – с. 7.

6 Хрестоматія по всеобщей истории государства и права. Под ред. К.И. Батыра, Е.В. Поликарповой. – Т. 1.- М., 1996. – с. 23.

- 7 Страхування. Підручник. Керівник авт. колективу і наук. Ред. С.С. Осадець. – К., 2002. – с. 14.
- 8 Волков И.М. Законы Вавилонского царя Хаммурапи. – М., 1914. – с. 49.
- 9 Волков И.М. Вказ. праця. – с. 22-48.
- 10 Манес А. Основы страхового дела. – С. Петербург, 1909. – с. 20.
- 11 Райхер В.К. Вказ. праця. – с. 47.
- 12 Воблый К.Г. Основы экономии страхования. – М., 1993. – с. 11.
- 13 Райхер В.К. Вказ. праця. – с. 43.
- 14 Райхер В.К. Вказ. праця. – с. 44.
- 15 Райхер В.К. Вказ. праця. – с. 31.
- 16 Райхер В.К. Вказ. праця. – с. 31.
- 17 Покровский И.А. Лекции по истории римского права. – К., 1897. – с. 183.
- 18 Покровский И.А. Вказ. праця. – с. 184.
- 19 Тит Ливий. История Рима от основания Города. Книга XXIII, 49, (1-3).
- 20 Страхування. Підручник. Керівник авт. колективу і наук. Ред. С.С. Осадець. – К., 2002. – с. 23.
- 21 Тит Ливий. История Рима от основания Города. Книга XXV, 3, (10-11).

Для посилання: Мачуський В.В. Історико-правові аспекти страхування: Закони Хаммурапі і *collegia publicanorum* / В.В. Мачуський // Правове регулювання економіки : зб. наук. праць ДВНЗ “Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. – 2007. – №7. – С. 285-294.

УДК 347.45/47